

Από τη συνταγματική απορρύθμιση στον νεοφεουδαρχικό συνταγματισμό

Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος
Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Εισαγωγή

I. Η αποδιοργάνωση των νεωτερικών προτύπων

II. Η αναβίωση προνεωτερικών προτύπων

Επίλογος

Εισαγωγή

Ο νεωτερικός συνταγματισμός στην Ευρώπη μοιάζει να κλονίζεται από τη μετανεωτερική απορρύθμισή του και την αναβάθμιση προνεωτερικών προτύπων.

Όπως έχω αναλύσει εκτενώς σε σχετικές μελέτες μου, ούτε στην εθνική έννομη τάξη ούτε στις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις υπάρχουν θεμελιώδεις κανόνες ικανοί να πλαισιώσουν την άρση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων με την εγγύηση ενός συστηματικού και αποτελεσματικού ελέγχου θεμελιακότητας. Το εθνικό Σύνταγμα, αντί να επιτελεί την αποστολή του, που συνίσταται στην επίλυση κάθε θεμελιώδους κοινωνικής σύγκρουσης σε συνθήκες ασφάλειας δικαίου και προς τον σκοπό της συναίρεσης πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας, έχει καταστεί ένα εύκαμπτο κείμενο, έτοιμο να προσαρμοστεί, ανά πάσα στιγμή, σε κάθε κυρίαρχο ή συγκυριακό εξωτερικό παράγοντα, νομικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό ή ηθικό. Απέναντί του ούτε το

ευρωπαϊκό δίκαιο διασφαλίζει μια αξιόπιστη συνταγματική δομή. Τα δύο θεμελιώδη εργαλεία, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και οι Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι, και αυτά, πολύ εύκαμπτα για να αντιμετωπίσουν, αφενός, τις υπερβολές του ατομικισμού και, αφετέρου, τις ασύμμετρες αντιδράσεις των ευρωπαϊκών κρατών απέναντι στις υπερβολές αυτές. Το δε μοντέλο του συνταγματικού πλουραλισμού που επικρατεί, αντί να αποτελεί μηχανισμό διόρθωσης της *συνταγματικής απορρύθμισης*, λειτουργεί, στην πράξη, ως πρόδρομο σύνδρομό της, διότι αναπαράγει την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου και την ατελή συνταγματοποίηση του ευρωπαϊκού δικαίου¹.

Ο σύγχρονος συνταγματισμός εμφανίζεται «χωρίς κέντρο και κυρίαρχο», «απεντοπισμένος και αποτυποποιημένος»². Θυμίζει το πληθυντικό νομικό σύμπαν του Μεσαίωνα που δεν βοηθούσε τα υποκείμενα να αντικειμενικοποιήσουν με ασφάλεια την πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό, αναβιώνουν πρότυπα της μεσαιωνικής φεουδαρχίας, τα οποία δεν είχε υπερβεί πλήρως ο νεωτερικός συνταγματισμός και τα οποία αναζωπυρώθηκαν στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών απελευθέρωσης των αγορών και του διεθνούς εμπορίου, του εξευρωπαϊσμού του εθνικού δικαίου, της εξέλιξης της τεχνολογίας και των αλληπάλληλων κρίσεων των τελευταίων ετών. Μεταξύ αυτών των προτύπων ξεχωρίζουν το δόγμα της διαμοιρασμένης κυριαρχίας, η αποδιοργάνωση των δημόσιων εξουσιών, ο πολλαπλασιασμός των συγκρούσεων μεταξύ των πολυεπίπεδων κέντρων εξουσίας, η διαρκής αναζήτηση συγκυριακών πολιτικών συμβιβασμών, το πέρασμα από ένα σύστημα κυβέρνησης με βάση τον νόμο σε ένα σύστημα διακυβέρνησης με βάση συμβατικούς δεσμούς πίστης και εξάρτησης, η διεύρυνση της εργαλειοποίησης του δικαίου, η κλιμακούμενη ιδιωτικοποίηση των δημόσιων εξουσιών που φτάνει στη διεκδίκηση της ίδιας της συντακτικής εξουσίας από υπερενισχυμένα ιδιωτικά κέντρα εξουσίας, η υβριδοποίηση δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου, η ρευστοποίηση του δικαίου και η ενδυνάμωση ενός τεχνοκρατικού «κλήρου» που, με τη βοήθεια των μέσων ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, διεκδικεί τον τίτλο του αυθεντικού ερμηνευτή του δικαίου³.

Ο Α. Μάνεσης υπήρξε ένας από τους κυριότερους εκφραστές, στη Χώρα μας, της προσπάθειας εμπέδωσης του νεωτερικού συνταγματισμού. Στο

¹ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Athènes-Salonique, 2019.

² Βλ. A. Schiavone, *Les juristes et l'histoire. Pour une nouvelle archéologie du droit*, Clio@Thémis, αρ. 14, 2018 [https://cliothemis.com/IMG/pdf/2_Aldo_Schiavone.pdf], αρ. 5 και 10.

³ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022.

έργο του, αναλύονται με ενάργεια, μεταξύ άλλων, η χειραφέτηση της επιτελεστικότητας του θετικού δικαίου από το προνεωτερικό θείο-φυσικό δίκαιο⁴, το δόγμα της ακαταγώνιστης ενιαίας κρατικής κυριαρχίας στην οποία στηρίζεται η ουσιαστική ταύτιση κράτους και δικαίου⁵, η δικαιοκρατική μετατροπή της δημόσιας εξουσίας σε αποπροσωποποιημένη και νομικώς τυποποιημένη αρμοδιότητα⁶, η αξιακή διασύνδεσή της με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία⁷, καθώς επίσης η παράλληλη και συμπληρωματική προστασία των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων ως βάση της σύνθεσης της πολιτικής με την κοινωνική δημοκρατία, την οποία ο Α. Μάνεσης θεωρούσε ως μια «*αισιόδοξη και ευοίωνη ιστορική προοπτική*» όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο⁸.

Φεύγοντας ένα περίπου χρόνο πριν από τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στη Νέα Υόρκη, ο Α. Μάνεσης δεν μπορούσε να προβλέψει το μέγεθος της εξελισσόμενης ψηφιακής επανάστασης, ούτε τη διαρκή κατάσταση ανάγκης και τις κρίσιμες ανατροπές που γνώρισαν ο ευρωπαϊκός και ο παγκόσμιος συνταγματισμός την επόμενη εικοσαετία. Ωστόσο, είχε διαγνώσει τα κύρια συμπτώματα της μετάλλαξής τους «*στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*»⁹. Βεβαίως, έχοντας βιώσει μόνο την ειρηνική φάση του συνταγματικού πλουραλισμού¹⁰, ήλπιζε ότι τα κεκτημένα του νεωτερικού συνταγματισμού θα επιβιώσουν στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού και της παγκοσμιοποίησης, ιδίως χάρη στην πεποίθηση που είχε για την ανθεκτικότητα του συντονιστικού ρόλου του εθνικού Συντάγματος¹¹. Πλην όμως, δεν εθελουφλούσε μπροστά στους κρίσιμους

⁴ Βλ., μεταξύ άλλων, Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο I*, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 39 επ..

⁵ *Idem*, σελ. 27 επ..

⁶ *Idem*, σελ. 101 επ..

⁷ Βλ., αντί άλλων, Α. Μάνεση, *Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα*, σε: *του ιδίου*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979*, I, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 543 επ., ιδίως σελ. 548 επ..

⁸ Βλ. Α. Μάνεση, *Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο*, σε: *του ιδίου*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, II, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 571 επ., ιδίως σελ. 588: «*Εάν, σχηματικά, θεωρηθεί ότι το "κράτος δικαίου" ενός δημοκρατικού πολιτεύματος ταυτίζεται με τη λεγόμενη πολιτική δημοκρατία, ενώ το κοινωνικό κράτος αποτελεί ένα πρόπλασμα της κοινωνικής δημοκρατίας, η σύνθεση των δύο στον ευρωπαϊκό χώρο είναι ασφαλώς μία αισιόδοξη και ευοίωνη ιστορική προοπτική. Διότι η πολιτική δημοκρατία δεν μπορεί να επιβιώσει -με τα σημερινά κοινωνικοοικονομικά δεδομένα- παρά μόνον εάν προωθηθεί σε κοινωνική δημοκρατία.*».

⁹ Βλ. Α. Μάνεση, *Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, σε: *του ιδίου*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, II, ό. π., σελ. 113 επ..

¹⁰ Πρβλ. ως προς τη διάκριση μεταξύ *ειρηνικού* και *πολεμικού* συνταγματισμού, M. Luciani, *Costituzionalismo irenico e costituzionalismo polemico*, *Giurisprudenza costituzionale* IV:2006, σελ. 1643 επ..

¹¹ Βλ. Α. Μάνεση, *Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 140-141: «*Οι διάσπαρτες αυτές στο κοινωνικό σώμα επί μέρους εξουσίες αμβλύνουν και αποδυναμώνουν την εξουσιαστική λειτουργία του Συντάγματος. Ο ρόλος του για την αντιμετώπισή τους φαίνεται εν προκειμένω ως εξισορροπητικός μάλλον*

κινδύνους που έκρυβε για την κρατική κυριαρχία και το εθνικό Σύνταγμα η σταδιακή επικράτηση ενός νεοφιλελεύθερου αντικρατισμού που προωθεί την επιβολή ιδιωτικών κέντρων εξουσίας¹².

Σκοπός της παρούσας εισήγησής μου είναι να δείξει ότι, απέναντι στη σύγχρονη μετάβαση από τη συνταγματική απορρύθμιση στον νεοφεουδαρχικό συνταγματισμό, το έργο του Α. Μάνεση δεν αρμόζει να αντιμετωπίζεται ως βάση οικοδόμησης ενός νοσταλγικού συνταγματισμού, ο οποίος προσπαθεί μάταια να αντιμετωπίσει τις σύγχρονες προκλήσεις, παραμένει προσκολλημένος στον παρηκμασμένο θεσμικό ορίζοντα της νεωτερικότητας και προσφέρει συχνά άλλοθι σε νεοσυντηρητικές και αντιδραστικές επιλογές. Επιβάλλεται να αναδειχθεί η ιδιαίτερη σπουδαιότητα του έργου του Α. Μάνεση, η οποία έγκειται, προεχόντως, στο κριτικό, αντιεξουσιαστικό πνεύμα των αναλύσεών του και στον ριζοσπαστισμό των αξιακών του επιλογών. Πρόκειται για στοιχεία που -όπως άλλοτε, έτσι και στις μέρες μας- είναι απαραίτητα, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το βαθύτερο νόημα της μετάλλαξης των συνταγματικών φαινομένων και να αναζητηθεί, μέσα από έναν νέο Διαφωτισμό, ένας καινούργιος συνταγματισμός, ικανός να υπερασπιστεί, στην ψηφιακή εποχή μας, το όραμα της συναίρεσης πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας.

Θα προσπαθήσω να υποστηρίξω τις παραπάνω θέσεις, εστιάζοντας συνοπτικά σε ορισμένες πτυχές του έργου του Α. Μάνεση που καταδεικνύουν την απαρχή της αποδιοργάνωσης των προτύπων της νεωτερικότητας (I) και προοικονομούν, κατά κάποιον τρόπο, τη σύγχρονη αναβίωση προνεωτερικών προτύπων (II).

και οιονεί συντονιστικός, παρά ως ρυθμιστικός και κανονιστικός. [...] Όμως, οσοδήποτε σχετικά υποβαθμισμένη και αν εμφανίζεται στην εποχή μας, η νομικοπολιτική ισχύς του Συντάγματος δεν έχει παύσει να είναι η σε τελευταίο βαθμό καθοριστική για τη ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης, υπό την έννοια ότι η άσκηση οποιωνδήποτε άλλων εξουσιών, είτε διεθνούς είτε εθνικής προέλευσης, στο εσωτερικό της χώρας, γίνεται πάντως με την άμεση ή έμμεση έγκρισή του».

¹² Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος στον τόμο: Θ. Παπαχρήστου (επιμ.), Νεοφιλελευθερισμός – Δίκαιο. Μια κριτική προσέγγιση», σε: Α. Μάνεση, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000), II, ό. π., σελ. 179 επ., ιδίως σελ. 184: «Ναι μεν με τον αντικρατικό και αντιφορμαλιστικό λόγο του ο νομικός νεοφιλελευθερισμός φαίνεται, από πρώτη άποψη, να προωθεί την απελευθέρωση της κοινωνίας από το κράτος και, επομένως, την αυτορρύθμισή της και τη βαθμιαία αυτονόμησή της. Κατ' ουσίαν όμως, στην πράξη, πρόκειται για υποχώρηση της κρατικής εξουσίας προ των ιδιωτικών κέντρων εξουσίας...».

I. Η αποδιοργάνωση των νεωτερικών προτύπων

Στο έργο του Α. Μάνεση αναδεικνύεται ότι η σύγχρονη αλλοίωση των κεκτημένων του νεωτερικού συνταγματισμού εδράζεται τόσο σε εξωγενείς οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς και συγκρούσεις όσο και σε ενδογενείς ατέλειες των δομών αυτού του συνταγματισμού, οι οποίες δεν επέτρεψαν στα κεκτημένα του να υλοποιηθούν -ίσως ούτε καν να εμποδωθούν στην κοινή συνείδηση- σε απόλυτο βαθμό.

Εκκινώντας από την αφετηρία ότι το Σύνταγμα αποτελεί τη νομική πλαισίωση του κρατικού φαινομένου, ο Α. Μάνεσης εντόπισε στη διεθνοποίηση της οικονομίας και στη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας τις βασικές αιτίες της προϊούσας σχετικοποίησης της κρατικής κυριαρχίας, της εξομοίωσης των διεθνοποιημένων συνταγματικών ρυθμίσεων και, συνακόλουθα, «της διάσπασης και της άμβλυνσης της κανονιστικής ισχύος του Συντάγματος»¹³. Συναφώς, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, επισήμανε τη «διάσπαση ή πάντως σχετικοποίηση και υποβάθμιση της εσωτερικής κυριαρχίας των καθ' έκαστα κρατών»¹⁴. Διευκρίνισε, όμως, ότι, όσο δεν θα υπάρχει «ευρωπαϊκό Σύνταγμα», δεν θα υπάρχει ούτε «ευρωπαϊκή κυριαρχία»¹⁵. Κοντολογίς, ο Α. Μάνεσης ανέδειξε την εκκρεμότητα που δημιουργεί ο συνδυασμός της κρίσης του εθνικού Συντάγματος με την ατελή συνταγματοποίηση του ευρωπαϊκού δικαίου¹⁶. Εντούτοις, δεν έφτασε στο σημείο να κάνει λόγο για συνταγματική απορρύθμιση, αφενός, διότι θεωρούσε δεδομένη την υπεροχή του εθνικού Συντάγματος, το οποίο εκλάμβανε ως μόνη πηγή του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου¹⁷, και, αφετέρου και κυρίως, διότι, σε μια εποχή που δεν είχαν εμφανιστεί οι επανειλημμένες ρητές αρνήσεις ανώτατων εθνικών δικαστηρίων να συμμορφωθούν με αποφάσεις του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής

¹³ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό. π., σελ. 117-121.

¹⁴ *Idem*, σελ. 126-127.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Βλ. σχετικά με τα μετέωρα βήματα του συνταγματικού πλουραλισμού, C. Yannakopoulos, La déréglementation constitutionnelle en Europe, ό.π., αρ. 124 επ..

¹⁷ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό. π., σελ. 128-129: «...το Σύνταγμα είναι εκείνο που ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ διεθνούς και εσωτερικού δικαίου. Η ισχύς των διατάξεων και του κοινοτικού δικαίου -παρά την όποια ιδιορρυθμία του- εντός του κράτους πηγάζει από το Σύνταγμα. Αυτό σημαίνει ότι το Σύνταγμα παραμένει το θεμέλιο της όλης έννομης τάξης που ισχύει εντός της χώρας. Υπό την έννοια αυτή η έναντι του κοινοτικού ("ένωσιακού") δικαίου υπεροχή του Συντάγματος είναι δεδομένη, διότι προϋποτίθεται και λογικώς και νομικώς».

Ένωσης¹⁸, πίστευε ότι «το ενδεχόμενο αντίθεσης μεταξύ κοινοτικού δικαίου και Συντάγματος δεν φαίνεται πιθανό»¹⁹.

Την ίδια στιγμή, μολονότι, κατά καιρούς, διάφοροι αναθεωρητές του έργου του Α. Μάνεση τις αποκρύβουν ή τις υποτιμούν, στο έργο αυτό υπάρχουν σημαντικές αναλύσεις που αναδεικνύουν ενδογενείς ατέλειες, αντιφάσεις και εντάσεις του νεωτερικού συνταγματισμού. Πιο συγκεκριμένα, χωρίς να αρνείται το θεμελιώδη χαρακτήρα της αντιπροσωπευτικής αρχής, ο Α. Μάνεσης κατέδειξε τα όρια και την κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας²⁰. Απ' τη μια, επισήμανε τις παθογένειες των πολιτικών κομμάτων και, ιδίως, την πελατειακή λειτουργία και το δημοκρατικό έλλειμα της οργάνωσής τους. Τόνισε δε, ιδιαίτερα, την «αύξουσα δυσπιστία των πολιτών προς [αυτά]» και την καλλιέργεια της αντίληψης «για την αναξιοπιστία τους, με επακόλουθο την ανυποληψία τους», γεγονός που «σημαίνει αναντιστοιχία της βούλησης μεταξύ λαού και πολιτικών κομμάτων, με αποτέλεσμα η κατά το Σύνταγμα λαϊκή κυριαρχία να αποβαίνει, μέσω των ούτω πως λειτουργούντων αντιπροσωπευτικών θεσμών, εν πολλοίς πλασματική»²¹. Απ' την άλλη, ανέδειξε τόσο την εγγενή αντίθεση της «ελεύθερης εντολής» προς τη δημοκρατική αρχή²² όσο και την προϊούσα «δυσπιστία προς τον Λαό»²³ και την «υπερεμπιστοσύνη» στην εκτελεστική εξουσία²⁴. Άλλωστε, ο Α. Μάνεσης δεν παραγνώρισε ποτέ την ανάγκη προαγωγής της άμεσης «δημοκρατίας της βάσης»²⁵. Επιπλέον, ουδέποτε υποτίμησε την

¹⁸ Ως προς τις αρνήσεις αυτές, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, ό.π., αρ. 8.

¹⁹ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό.π., σελ. 129.

²⁰ Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος..., ό.π., σελ. 180-181.

²¹ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό.π., σελ. 138.

²² Βλ. Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, τόμος II, Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1965, σελ. 193: «Η δημοκρατική αρχή και δη υπό την αυθεντική της μορφήν ως αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αυστηρώς εφαρμοζομένη, υπαγορεύει την απόλυτον εξάρτησιν των εκλεγομένων από την θέλησιν των εκλογέων, ήτοι την πλήρη υποταγήν των “αντιπροσώπων” υπό την θέλησιν του κυριάρχου Λαού. Κατ’ αυστηράν εφαρμογήν της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας θα έπρεπε να λειτουργούν οι θεσμοί της “επιτακτικής εντολής” και του ανακλητού των βουλευτών και να υφίσταται εν γένει πλήρης εξάρτησις της Βουλής από την θέλησιν του εκλογικού σώματος...».

²³ Βλ. Α. Μάνεση, Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα, ό.π., σελ. 566: «Η κρίση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, που εκδηλώνεται με την τάση για νόθευση ή αναίρεση των θεσμικών και ιδεολογικών της βάσεων, ανταποκρίνεται στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος και αποτελεί έτσι γενικότερο φαινόμενο που χαρακτηρίζει όλα τα αστικά κράτη της εποχής μας. Η μέριμνα για την προστασία του καθεστώτος εκφράζεται στο επίπεδο του Συντάγματος με μια διάχυτη δυσπιστία προς το Λαό -παρ’ όλη τη νομική ιδιότητά του ως “κυριάρχου”- και υλοποιείται σε θεσμοθέτηση φραγμών ανασχετικών της θέλησής του».

²⁴ *Idem*, σελ. 571: «Σε αντίθεση με τη δυσπιστία απέναντι στο Λαό και στη Βουλή, ο συντακτικός νομοθέτης υπερεμπιστεύεται την “εκτελεστική εξουσία”. Η εξήγησή δεν είναι δύσκολη: η εκτελεστική εξουσία έχει στη διάθεσή της τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού. Έτσι μπορεί όχι μόνο να παίρνει αποφάσεις γρήγορα, αλλά και να εξασφαλίζει την εκτέλεσή τους, παραμερίζοντας “ενοχλητικές” συζητήσεις και αντιδράσεις.».

²⁵ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό.π., σελ. 138-139, του ιδίου, Πρόλογος..., ό.π., σελ. 186.

οργανωτική-πλειοψηφική διάσταση της δημοκρατικής αρχής, με την τήρηση της οποίας συνέδεε, μεταξύ άλλων, ακόμη και την πλήρη αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων²⁶. Περαιτέρω, υπογραμμίζοντας ότι «οι ασκούντες την κρατική εξουσία οφείλουν, εν όψει των συναφών συνταγματικών διατάξεων, να μεριμνούν ώστε να υπάρχουν διαθέσιμοι ... πόροι»²⁷, έκανε φανερό ότι ο επιμερισμός των εν λόγω πόρων είναι που επικαθορίζεται από τη συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και όχι το αντίστροφο²⁸.

II. Η αναβίωση προνεωτερικών προτύπων

Πτυχές του έργου του Α. Μάνεση προϋδεάζουν για την ανάπτυξη, στις μέρες μας, του νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού, εντοπίζοντας, καταρχάς, συνιστώσες της αναβίωσης του δόγματος της διαμοιρασμένης κυριαρχίας. Ειδικότερα, ο Α. Μάνεσης έκανε λόγο για «διάχυση» της κρατικής κυριαρχίας²⁹, για αποσύνδεση της εξουσίας «από τους παραδοσιακούς εδαφικούς περιορισμούς» της³⁰, για ανταγωνιστικά προς το κράτος ιδιωτικά κέντρα εξουσίας³¹, για «σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής [που] πολλαπλασιάζονται και γίνονται πολυεπίπεδες»³² και για «το Σύνταγμα [που] μοιάζει να λειτουργεί όλο και περισσότερο ... σαν ένα προϊόν και μέσον πολιτικού συμβιβασμού»³³.

Εξάλλου, χωρίς να μπορεί να προβλέψει το εύρος του κοινωνικού συνταγματισμού που προωθείται, στις μέρες μας, με εντυπωσιακό τρόπο,

²⁶ Βλ. Α. Μάνεση, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, σε: *του ιδίου*, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, I, ό. π., σελ. 674 επ., ιδίως σελ. 698: «“Πλήρης αυτοδιοίκηση” δεν μπορεί να νοηθεί στοιχειωδώς παρά με την ανάδειξη των οργάνων που διοικούν τα Α.Ε.Ι. μόνον από όσους τα απαρτίζουν -άρα αποκλείεται οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση, και συγκεκριμένα της εποπτεύουσας διοικητικής αρχής- αλλά και από όλους όσοι τα απαρτίζουν, άρα όχι μόνο από (όλους) τους διδάσκοντες αλλά και από τους διδασκόμενους, ακόμη δε και από το υπόλοιπο προσωπικό (διοικητικό κ.τ.λ.). Και η “πλήρης αυτοδιοίκηση” ολοκληρώνεται με τη συμμετοχή όλων των παραγόντων της πανεπιστημιακής κοινότητας στην άμεση άσκηση της διοίκησης, δηλαδή στη λήψη των αποφάσεων».

²⁷ Βλ. Α. Μάνεση, Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο, ό. π., σελ. 579.

²⁸ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: ‘να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο’, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 4/2015, σελ. 417 επ., ιδίως σελ. 425.

²⁹ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό. π., σελ. 131.

³⁰ *Idem*, σελ. 129.

³¹ *Idem*, σελ. 136.

³² *Idem*, σελ. 130.

³³ *Ibidem*.

ιδίως από τις παγκόσμιου βεληνεκούς ιδιωτικές ψηφιακές πλατφόρμες³⁴, ο Α. Μάνεσης ανέδειξε την προϊούσα ιδιωτικοποίηση όλων των κρατικών λειτουργιών. Επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, την «*ιδιωτικοποίηση της παραγωγής νομικών κανόνων στο πλαίσιο ιδιωτικών ρυθμιστικών τάξεων*» και «*την ανάπτυξη άτυπων μορφών ιδιωτικής απονομής του δικαίου*», κατέστησε φανερή την τάση υποκατάστασης της νομιμότητας από την τεχνοκρατική ιδεολογία της αποτελεσματικότητας³⁵. Στο πλαίσιο αυτό, διαπίστωσε το γεγονός ότι, σε συνέχεια της υποχώρησης της κρατικής εξουσίας προ των ιδιωτικών κέντρων εξουσίας, τα τελευταία *«τείνουν να υπερισχύσουν και να αυτονομηθούν αυτά αντί της κοινωνίας»*³⁶ και εντόπισε την επικινδυνότητα της χειραγώγησης των μαζών μέσω της *«μιντιοκρατίας»*³⁷, μολονότι θεωρούσε ευοίωνη και αποτελεσματική την προοπτική *«αυτοπεριορισμού»* των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης³⁸.

Επιπλέον, ο Α. Μάνεσης διέβλεπε, κατ'ουσίαν, τη διαμόρφωση και την ενδυνάμωση ενός νεφεοударχικού *«κλήρου»* που επιδιώκει να επιβάλλει αυθεντικά μια ενιαία αντίληψη των πραγμάτων. Αφενός, έκανε λόγο για την τάση διαμόρφωσης *«ενιαίων πρακτικών συμπεριφοράς από τις οποίες παράγεται μία επικρατούσα κοινωνική πρακτική που λειτουργεί ομογενοποιητικά και κανονιστικά ως “κοινή γνώμη”.. που δεν αφήνει κανένα περιθώριο για διαφορετικότητα»*³⁹. Σημείωνε δε *«[τ]η[ν] αμφισβήτηση της χρησιμότητας της νομοθεσίας και [τ]η λειτουργική υποβάθμισή της έναντι της “αυθεντικότητας” των αυθόρμητα και ασυνείδητα διαμορφούμενων “κανόνων δίκαιης συμπεριφοράς” και της “κοινής γνώμης”»*⁴⁰. Αφετέρου, τόνιζε ότι δεν σπανίζει ανάμεσα στους νομικούς, πανεπιστημιακούς και μη, ο τύπος του τεχνοκράτη που *«εμφανίζεται σας ο κατεξοχήν “απολιτικός”»* αλλά *«είναι πρόθυμος να αναζητεί, διατυπώνει και προσφέρει λύσεις εναλλακτικές για τους κατόχους της εξουσίας, εξυπηρετικές πάντως των συμφερόντων τους ή των απόψεών τους, αδιαφορώντας για το ποιοι είναι αυτοί και για το πως ασκούν την πολιτική εξουσία»*⁴¹. *«Ο τεχνοκράτης»*, έγραφε, είναι αυτός που *«υπηρετεί το οποιοδήποτε αφεντικό»*, που *«κάνει πως δεν καταλαβαίνει ότι η*

³⁴ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού. Σκέψεις με αφορμή την ίδρυση και τη λειτουργία του «Ανώτατου Δικαστηρίου» του Facebook, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 1/2021, σελ. 27 επ..

³⁵ Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος..., ό. π., σελ. 182-185.

³⁶ *Idem*, σελ. 184.

³⁷ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατόφλι του 21ου αιώνα, ό. π., σελ. 131-134.

³⁸ *Idem*, σελ. 135.

³⁹ Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος..., ό. π., σελ. 185-186.

⁴⁰ *Idem*, σελ. 184.

⁴¹ Βλ. Α. Μάνεση, Νομική Παιδεία και Πολιτική, σε: *του ιδίου*, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, Ι, ό.π., σελ. 736 επ., ιδίως σελ. 746.

“δουλειά” του είναι δουλεία, όταν δεν είναι επίσης και δειλία έναντι των κρατούντων» και που «εκδίδεται σε οποιονδήποτε κρατούντα, αμειβόμενος είτε σε χρήμα είτε σε είδος (οφίκια, συμβούλια, επιτροπές, αποστολές, παράσημα κ.τ.τ.), ...»⁴².

Τέλος, ο Α. Μάνεσης προοικονόμησε τη σύγχρονη ένταση της ρευστοποίησης του συνταγματικού δικαίου, προβάλλοντας μελέτες για την «κρίση του νόμου»⁴³ και των πηγών του δικαίου⁴⁴, τις «μήτρες του μη κρατικού δικαίου» και την «επαναφορά (οιονεί “αναπαλαίωση”) του εθίμου»⁴⁵. Υποστήριξε δε, χαρακτηριστικά, ότι «η “απονομικοποίηση” και “αποτυποποίηση” των κανόνων συμπεριφοράς καθιστά ρευστά τα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Αν αυτό συμφέρει στους φορείς της εξουσίας, καθώς διευκολύνει την αυθαιρεσία τους, αφήνει όμως έκθετους απέναντί της τους εξουσιαζόμενους, καθώς τους στερεί τη δυνατότητα να γνωρίζουν το ακριβές νομικό “στίγμα” τους και να μπορούν να καθορίσουν ανάλογα τη συμπεριφορά τους, προβλέποντας με βεβαιότητα τις συνέπειές της. Αυτή η ελαστική νομιμότητα και η συνακόλουθη ανασφάλεια δικαίου αποτελεί πάντως ιστορική οπισθοδρόμηση»⁴⁶.

Επίλογος

Οι σημερινοί μετασχηματισμοί της κοινωνίας, του κράτους και του δικαίου υπερβαίνουν τα ιστορικά όρια του έργου του Α. Μάνεση. Πλην όμως, ορισμένες θέσεις του τελευταίου χαράσσουν πολύτιμες κατευθύνσεις στην αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων. Αν έπρεπε να ξεχωρίσω δύο από αυτές τις θέσεις, θα επέλεγα τις θέσεις του Α. Μάνεση για τη διαλεκτική της ιστορίας και την κοινωνική δημοκρατία. Ειδικότερα, απέναντι σε όσους επιχειρούν να εμφανίσουν τον φιλελευθερισμό ως τον μόνο ιστορικό συνταγματικό ορίζοντα, θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει, επαναλαμβάνοντας τα λόγια του Α. Μάνεση, ότι «εφ’όσον στην κοινωνία υπάρχουν ταξικοί διαφορισμοί και ανταγωνισμοί, αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις, η Ιστορία δεν τελειώνει αλλά προχωρεί διαλεκτικά»⁴⁷, το δε Σύνταγμα, ως «δισυπόστατος φορέας μιας ιστορικής δυναμικής, λειτουργεί συντηρητικά, στον βαθμό που

⁴² *Idem*, σελ. 746-747.

⁴³ Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος..., ό. π., σελ. 180-181.

⁴⁴ *Idem*, σελ. 182.

⁴⁵ *Idem*, σελ. 184.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Βλ. Α. Μάνεση, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα, ό. π., σελ. 115.

προστατεύει τις κατεστημένες δομές, και προοδευτικά, στον βαθμό που διευκολύνει τη θεσμική εξέλιξη»⁴⁸. Για τον Α. Μάνεση, αυτή η θεσμική εξέλιξη δεν σταματά στα κεκτημένα του φιλελευθερισμού. Στοχεύει στην κοινωνική δημοκρατία, η οποία δεν είναι απλώς το συμπλήρωμα αλλά η αναγκαία υπέρβαση της φιλελεύθερης δημοκρατίας που, χωρίς να καταλύει την τελευταία, οδηγεί στην ολοκλήρωσή της⁴⁹. Κατά τούτο, στους σημερινούς θιασώτες του νεοφιλελεύθερου αυταρχισμού και σε όσους νεοσυντηρητικούς εκσυγχρονιστές ανέχονται αυτόν τον αυταρχισμό, ο Α. Μάνεσης θα επαναλάμβανε μάλλον τη θέση που διατύπωσε το 1991: «από την άλογα διαμορφούμενη “τάξη” του νεοφιλελεύθερου υποβόσκοντος ολοκληρωτισμού, προτιμώ την έλλογα διεκδικούμενη “αταξία” μιας ολοένα ανανεούμενης -και προοπτικά κοινωνικής- δημοκρατίας»⁵⁰.

⁴⁸ *Idem*, σελ. 141. Βλ. και του ιδίου, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, ό. π., σελ. 103 επ..

⁴⁹ Βλ. Α. Μάνεση, Ο Αλέξανδρος Σβώλος ως Συνταγματολόγος, σε: του ιδίου, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, Ι, ό. π., σελ. 506 επ.. Βλ. και του ιδίου, Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο, ό. π., σελ. 588: «Η δε κοινωνική δημοκρατία -όπως επανειλημμένα έχει συμβεί να τονίσω- “δεν έρχεται καταλύσει, αλλά πληρώσει” την πολιτική δημοκρατία: δεν είναι άρνηση, αλλά ανώτερης υφής σύνθεση, διαλεκτική “υπέρβαση”, δηλαδή ολοκλήρωση της δημοκρατίας».

⁵⁰ Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος..., ό. π., σελ. 186.